

İnsanlığın Metafiziksel Kozmoloji Anlayışında Mezopotamya Mitolojisinin Sahip Olduğu Evren Algılayışının Etkisi¹

Ercüment YILDIRIM

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
neshali@gmail.com

Özet

İnsan, varoluşundan beri gözleri ile gördüğü dünyayı olduğu gibi kabul etmişken, zamanla gördüğünün ötesinde bir dünyanın var olması gerektiğini tasavvur etmeye başlamıştır. Günümüzden 10.000 yıl önce sona eren "Paleolitik Çağ" insanları mağara duvarlarına av hayvanlarının resimlerini çizerken gördükleri ve yaşadıkları dünyayı yansıtıyordu. Fakat yaklaşık 6000 yıl sonra Mezopotamya'da yaşayan insanlar, kil tabletlerde dünyanın nasıl oluştuğunu ya da kendilerinin nasıl var olduğunu anlatmaya çalışmaktaydı. Mezopotamya kökenli mitoslardan anladığımız kadarıyla büyük gizeme sahip insanın ve evrenin varoluşunun kaynağı tanrılara dayandırılmıştır. Mezopotamya toplumlari bugünkü anlamda bir düşünme sistemi, bir diğer deyişle "felsefe" geliştirmeyi başaramamış olmalarına rağmen nesnel ve somut verilerden, yani yaşadıkları dünyanın sunduğu görüntüden yola çıkarak kendilerine bir evren algılayışı geliştirmiştir. Bu çalışma, Mezopotamya'da yaşayan insanların kendilerinden sonraki toplumlara bıraktıkları en önemli maddi kültür unsuru olan mitoslardan yola çıkarak onların evren algılayışlarını açıklayarak bunun sonraki dönemdeki metafiziksel kozmoloji anlayışına olan etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Evren Algılayışı, Kozmoloji, Mezopotamya, Mitoloji, Sümerler.

Effect of Mesopotamian Mythology's Perception of Universe in Humanity's Metaphysical Cosmology

Abstract

While human being has accepted the world as it is since his existence, he started to think that there should be a world beyond what he saw. "Paleolithic" which ended 10000 year ago was reflecting the world in which people lived and drew pictures of prey animals on cave walls. However, approximately 6000 years later, the people who were living in Mesopotamia had been trying to tell how the world was shaped on clay tablets or how they existed. As far as we understand from the myths originated from Mesopotamia, the origin of the existence of the universe and the human being having a great mystery are based on the gods. Although Mesopotamian societies couldn't succeed the improvement of thinking systematic in today's context in other word "Philosophy", they developed a universe perception by deducing themselves concrete and objective data, that is the view that the world they lived presented. This study has taken the myths as the reference resource which the Mesopotamian people inherited to the following societies being the most important cultural element. Then, it has tried to explain the universe perceptions of the Mesopotamian societies. As a result, it has aimed at revealing the influence of Mesopotamian mythology on the metaphysical cosmology perception in the aftermath of Mesopotamian civilization.

Keywords: Cosmology, Mesopotamian, Mythology, Perception of the Universe, Sumerians.

Giriş

Yaşamın temel gereksinimlerini karşılayan insanlar, diğer canlılardan farklı olarak, kendinin ve çevresindeki her şeyin kökenlerini anlamak konusunda büyük bir merakla sahip olmuştur. Yeryüzünde avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan tarihin ilk insanları devam eden yaşantılarını sadece yaşamakla yetinmemiş bu yaşantıyı anlamak için çaba göstermiştir (Guthrie, 2006: 13; Mithen, 1998: 12; Lewis-Williams, 2009: 17-18; Whitley, 2008: 13;

¹ Bu çalışma, 12-14 Kasım 2015 tarihleri arasından düzenlenen "Felsefe, Eğitim ve Bilim Tarihi" adlı sempozyumda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Haviland, 2013: 217–218). Göbeklitepe tapınma alanının keşfinden önce mağara duvarlarına av resimleri ya da el izlerini bırakan Paleolitik dönem insanların gelişmiş bir evren anlayışının olmadığı, evren anlayışının Neolitik döneme geçişle başlayan tarım ile geçinen insanlar tarafından ortaya konulduğu düşünülmekteydi. Fakat Göbeklitepe tapınma alanı, avcı ve toplayıcı insan topluluklarının da gelişmiş bir evren anlayışının olduğunu ortaya koymuştur **(Schmidt, 2007; Emery, 2008: 362; Schmidt, 2005: 17).**

Göbeklitepe tapınım alanı İngiltere'deki Stonehenge taş anıtlarından 7000, Mısır'daki piramitlerden 7500 yıl daha önce inşa edilmiştir. Göbeklitepe, "Verimli Hilal" olarak adlandırılan Doğu Akdeniz kıyılarından başlayıp Anadolu'nun güneydoğusuna doğru kıvrıldıktan sonra Fırat ve Dicle Nehirlerini izleyerek Basra Körfezi'ne ulaşan alanın en kuzey ucunda yer almaktadır. Bu bölge içerisinde Mezopotamya medeniyetinin de bulunduğu ilk uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır **(Ellis, 2012: 8; Monti, 2014: 12; Curry, 2012: 280).** Günümüze kadar çok az yıpranarak ulaşmasının nedeni ise yapıldıktan yaklaşık bin yıl sonra milyonlarca metre küp toprağın taşınarak bu anıtların gömülmüş olmasıdır. "T" biçimli devasa taş yapılar, bölgeden yaklaşık iki kilometre uzaktaki taş ocağından çakmak taşından yapılmış aletlerle çıkarılıp şekillendirilerek belirli bir düzene göre yerleştirilmiştir **(Taracha, 2009: 12–13; Schmidt, 2000: 14; Matthews, 2003: 90).**

Yapıldığı dönem ve yapılış şekli dışında Göbeklitepe'yi bu kadar özel yapan bir diğer unsur ise insanlığın bilinen ilk soyut sembollerinin buradaki taş anıtlar üzerinde kullanılmış olmasıdır. Ayrıca "T" biçimli sütunlar üzerine işlenmiş ellerini kasıkları üzerinde birleştiren insan kollarının yer alması karşılıklı duran "T" biçimli iki sütunun kadın ve erkeği temsil ettiği tahmin edilmektedir. Bu iki sütunu çevreleyen diğer "T" biçimli sütunlar üzerinde ise hayvan kabartmaları ile bir anlatımın parçası olduğu düşünülebilecek olan semboller yer almaktadır. Yapılış nedenin dinsel bir amaç için olduğu kuşkusuz olan bu yapının aynı zamanda o dönemin insanların gözünden bir dünya algılayışı da ortaya koyduğu düşünülebilir. Dahası taşlar üzerine işlenmiş olan kabartmaların bir plan dahilinde işlendiği göz önüne alındığında bu kabartmaların dünyanın ilk mitolojik anlatımları olduğu da kabul edilebilir **(Schmidt, 2007; Potts, 2012: 158; Laneri, 2015: 86; Sagona, 2006: 38; Croucher, 2012: 138; Dietrich, 2012: 681).**

Tüm canlıların doğup yaşayıp öldüğü, gecenin gündüzü takip ettiği, gündüzü güneşin geceyi ayın ve yıldızların aydınlattığı gökyüzünün, yağmurun yağdığı rüzgarın estiği havanın ve ayaklarının altındaki yeryüzünün sahip olduğu muazzam döngüye çok az müdahil olabilen insanlar, öncelikle bu döngüyü önce anlamaya sonrasında anlamlandırmaya ve sonuçta diğer insanlara anlatmak istemişlerdir. Bu anlatımlar oluşturulurken oluşan boşluklar da hem anlatımı çekici kılabilmek hem de anlatıcının kudretini göstermek için insanüstü ve tanrısal öğelerle desteklemiştir **(Hooke, 2013: 16; Snell, 2005: 316; Campbell, 1959: 232; Mircea, 1996: 129).** Mit, mitos, efsane gibi isimlerle tanımlanabilecek olan bu anlatımlar binyıllarca sözlü edebiyatın içerisinde yaşadıkdan sonra yazıyı ilk kullanan toplumların yaşadığı Mezopotamya'da çivi yazısı vasıtasıyla kayda geçirilmiştir. Mezopotamya'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan binlerce kil tabletteki çivi yazısının okunması ile insanlığın ilk defa yazıya geçirdiği Mezopotamya mitolojik anlatımları ortaya çıkmıştır. Bu anlatımlar binyıllar boyunca Mezopotamya medeniyetinin parçası olduktan sonra Yunan ve Roma medeniyetinde yaşamaya devam ettiği gibi kutsal kitaplarda da benzer anlatımlar görülmüştür **(Matthews, 2001: 7; Bonnefoy, 1993: 5; Bottéro, 2000: 19; Goff, 1963: 245–246; Leick, 1998: 26).**

Mezopotamya'da Metafiziksel Kozmoloji

İnsanlık tarihindeki ilk şehirleşmenin ve buna bağlı olarak toplumsal yapının oluşmaya başladığı yer Sümer şehir devletleridir. Sınırlı bir alanda birbirinden bağımsız olan Sümer kentleri, kendi iç işleyişlerine sahip olmalarına rağmen ortak bir kültürü paylaşmışlardır. Yazının kullanımı gibi pek çok ilki başlatan Sümer toplumu aynı zamanda insanlık tarihinde ilk defa sınıfsallığı da oluşturmuştur **(Lockard, 2011: 30; Adams, 2007: 89; Diakonoff, 1991: 67; Somervill, 2009: 17; Pollock, 1999: 45).** Aynı kentte yaşamalarına rağmen farklı işler ile meşgul olan insanlar arasında zamanla bir sınıflaşma ortaya çıkmıştır. Bu sınıflaşma temelde ekonomik güce bağlı olmasına rağmen içerisinde soyluluk ve kutsallık barındıran kişilerin diğerlerine

üstünlüğüne sonrasında ise emretme yetkisini kendilerinde bulmalarına kadar uzanmıştır. Bu sınıfsallaşmanın en üstünde yer alan ve şehir yönetiminde ortak olan kral ve yandaşları ile ruhban sınıfı mensupları şehrin üretimini yönlendirerek yaşamaya başlamıştır. Şehir halkının geri kalanına kıyasla daha rahat bir yaşam süren bu iki sınıf kendi üstünlüklerini devam ettirebilmek için silah ve tanrı gücünü kullanmıştır (**Stone, 2004: 1-2; Montgomery, 2007: 36; Pekşen, 2016: 57; Bertman, 2005: 61; Sanderson, 1999: 59-60; Goody, 1986: 79; Bailkey, 1967: 1213**). Özellikle ruhban sınıfı mensupları sahip oldukları konumu korumak adına öncelikle tanrısallığın onlara verdiği kutsiyeti sonrasında da toplumun geri kalanından daha fazla bilgi sahibi oldukları imajını kullanmışlardır. Bu noktada toplumdaki herkesin gördüğünün ötesinde bir dünyayı anladıkların iddia edip bunu mitolojik anlatımlarla kanıtlamaya çalışmışlardır (**Mieroop, 1999: 24; Crawford, 2004: 78- 79; Bulliet, 2001: 19; Roscoe, 1996: 195; Postgate, 1992: 109**).

İnsanlık varoluşundan beri dünyanın kendi içerisinde tutarlı bir döngüye sahip olduğunu fark etmiş ve bu farkındalığı bir algıya dönüştürmeye çalışmıştır. Göbeklitepe örneğinde de gördüğümüz gibi dünya algısını ilahi bir temele dayandırma gerekliliğini duymuşlardır. Fakat şehirleşme ile ilk defa dünya algılayışını tanrısallık temele oturtmak ve insan ile tanrılar arasındaki ilişkiyi sürdürmek ruhban sınıfı mensuplarının, profesyonel işi haline gelmiştir. Ruhban sınıfı mensuplarının insanlarla tanrılar arasındaki ilişkileri düzenlemek olarak tanımlanabilecek olan meslekleri Sümer şehir devletlerinde bir anda meydana gelmemiş binyıllar süren bir gelişimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (**Grinin, 2004: 181-182; Kramer, 1963: 114; Palmer, 2002: 19; Sassoon, 1993: 25; Hetherington, 1993: 39; Snell, 2005: 316-317**). Mezopotamya'daki ruhban sınıfı mensupları günümüzdeki gibi gelişmiş bir felsefe anlayışına sahip olmayıp gerçeğin, bilginin ve varlığın ne olduğu üzerine düşünmemişlerdir. Bunun yerine takipçilerinin dünya ile ilgili sorularına yanıt olabilecek, dünyanın varoluşu, tabiatın kökenleri, mevcut yaşantının doğası, insanın yaratılışı gibi kozmolojik sorulara metafiziksel açıklamalar getirmiştir (**Horowitz, 1998: 10; Hetherington, 1993: 37; Walton, 2006: 165; Harris, 2001: 51**).

Mitolojik anlatımlardan çıkarılabilecek olan bu açıklamalar ne belirli felsefi tanımlamalar ile yazılmış ne de bir düşünme sistemi takip edilip evrensel yasalar oluşturmaya çalışılmıştır. Ruhban sınıfı mensupları kendi tanrılarının gücünü ve etkileyciliğini ortaya koymak adına hayal gücü ve kurgu öğelerini kullanarak anlatılar oluştururken bu tanrılara bağlanan insanlara da karşılaştıkları her türlü dünyevi olayın temelinde tanrılarının olduğunu ispatlamaya çalışıyorlardı (**James, 1970: 21; Covensky, 1966: 27; Pekşen, 2016: 66; Fellows, 1979: 28**). Dünya algılayışının temelinde tanrılarını oturtmuş olan ruhban sınıfı mensupları günümüz felsefesinin önemli düşünüş yollarından biri olan kuşkuculuğa hiçbir şekilde yer vermemişlerdir. Ruhban sınıfı mensupları, dünya algılayışlarının tartışmasız olduğuna, evrenin ve insanın nasıl yaratılıp işlediğini kesin olarak bildiklerine inanmaktaydılar. Bu noktada sahip oldukları tanrısallık gücü, kendilerine karşı çıkabilecek olan farklı görüş sahiplerine karşı, şiddetle kullanmaktan çekinmeyecekleri açıktı. Günümüzün gelişmiş teknik imkânlarının hiçbirine sahip olmayan ruhban sınıfı mensuplarının, anne karnından doğan bir bebek ya da gökyüzündeki yıldızların hareketi karşısında herhangi bir nedensellik bağlantısı kurmadan sahip oldukları somut bağlantıları soyut anlatımlara dönüştürmüş ve bu soyut anlatımlara tanrısallık ekleyerek mitolojik eserler ortaya koymuşlardır.

Mezopotamya Mitolojisinde Metafiziksel Kozmoloji ile İlgili Anlatımlar

Yunanca masal, öykü, efsane anlamına gelen "myth" kelimesi ile söz anlamına gelen "logos" kelimesinin birleştirilmesinden oluşan "Mitoloji", insanların yaradılışları, tanrılar ve tabiat hakkında akıl erdiremediklerini hayal güçlerini kullanarak açıklamaya çalıştıkları ve anlatıldığında karşıdakini edebi olarak etkileyecek anlatımlardır (**Erhat, 1978: 5; Stambovsky, 1996: 45-46; Black, 1992: 14; Wildwood, 2010: 9-10**). Kendi içinde tutarlı olmasına rağmen abartılı ve insanüstü öğeleri barındıran mitoslar toplumların yaşamında oldukça önemli bir yer tuttuğu gibi dini hayatın renkli ve çekici tarafını da oluşturmuştur. Mitoslar köklerini bir toplumdan veya bölgeden almış olmasına rağmen zaman içerisinde diğer toplumlara da yayılmıştır. Bu yayılma ya da geçiş esnasında mitolojik anlatımlar değişimlere hatta

dönüşümlere uğramıştır. Yazının icadı ile kil tabletlere geçirilen mitolojik anlatımlar insanlık kültürünün ortak parçası olmuştur **(Leeming-II 2009: 17-18; Yoffee 2005: 5-6)**.

Mezopotamya mitolojisinde hem dünyanın hem de insanların yaratılışının kaynağı tanrıların varlığıdır. Bu sebepten mitolojik anlatımlar tanrıların soy zinciri yani teogoni anlatımıyla başlamıştır. Temel hareket noktası tanrılar olmasına rağmen hiçbir bir mitosta eksiksiz bir dünya algılayışı ortaya konmamış bunun yerine parça parça anlatılar verilmiştir. Bu anlatımlardan yola çıkılarak hem Mezopotamya mitolojisinin özellikleri hem de insanların dünya algılayışlarına ulaşmak mümkün olmaktadır.

Mezopotamya Mitolojisi'nde evrenin yaratılışı ile ilgili ilk anlatım Sümer destanlarının en ünlülerinden biri olan "Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı" olarak adlandırılan eserdir². Bu eser temelde Kahraman Gılgamış'a ait bir kahramanlık destanı olmasına rağmen birkaç bölümünde evrenin yaratılışı ile alakalı anlatımlar bulunmaktadır. Özellikle giriş kısmında yer alan aşağıdaki bölüm evrenin yaratılışının nasıl algılandığı hakkında önemli bilgiler vermektedir **(Dalley, 2000: 4 vd; Maden, 2015: 17; Heidel, 1949: 1 vd; Tigay, 1982: 23; Jackson, 2012: 9 vd; Jager, 2001: 131 vd)**.

*"Gökyerden uzaklaştıktan sonra,
Yer gökten ayrıldıktan sonra,
İnsanın adı konduktan sonra;*

*Anu göğü ele geçirdikten sonra,
Enlil yeri ele geçirdikten sonra,
Ereşkigal Kur'un ödülü olarak ele geçirilip götürüldükten sonra,
O denize açıldıktan sonra,
Baba Kur'a doğru denize açıldıktan sonra,
Enki Kur'a doğru denize açıldıktan sonra;
(Kur) krala ufak taşlar fırlattı,
Enki'ye koca taşlar fırlattı;
Onun küçük taşları, el kadar taşlar,
Onun koca taşları,... kamışların taşları,
Enki'nin gemisinin omurgası,
Saldıran kasırgaya benzeyen savaşta yenildi;"*

Bu anlatımda öncelikle yeryüzü ve gökyüzünün birlikte yaratıldığı sonrasında ikisinin birbirinden ayrıldığı belirtilmektedir. Bu durum yerin ve göğün birbirinin parçası ve tamamlayıcısı olduğunun açıklanması açısından dikkat çekicidir. Devamında ise insanın var olması sadece ona isim verilmesi şeklinde kısaca geçmektedir. Anlatımın büyük kısmı ise yerin ve göğün ayrılmasından önce de bulunan tanrıların mücadelesine ayrılmıştır. Gökyüzü ve yeryüzü ayrılınca "An" gökyüzünü ele geçirmiş "Enlil" ise yeryüzünü ele geçirmiştir. Sonrasında ise "Enki"nin dahil olduğu tanrılar arasında bir savaş başlamıştır. Bu anlatım "Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı" metnin giriş kısmında, efsaneyi ilk başlangıca götürmek için yazılmış olduğu göz önüne alındığında, devamının yazılmamış olması anlaşılabilir. Ayrıca evrenin var olmasından önce mevcut olan tanrıların kendi aralarındaki mücadelenin var olmanın nedeni olan "Kaos"u ortaya çıkardığı düşünülebilir. Tanrıların kendi aralarında yeryüzünü, gökyüzünü ve yer altı dünyasını paylaşımı da evrende sonu gelmez bir döngüye sahip kaosun oluşumunu devamında ise iyi ve kötünün mücadelesini ortaya çıkardığı öne sürülebilir **(Gadotti, 2014: 5 vd; Kramer, 1972: 36; Armstrong, 2004: 66-67; Leick, 2008: 124; Jager, 2001: 131)**.

Yer ve göğün ayrılmasına "Sığır Tanrısı Lahar ile Kız Kardeşi Tahl Tanrısı Aşnan" anlatımının ilk bölümünde de yer almaktadır **(Horowitz, 1998: 64; Leick, 1998: 5 vd; Alster, 1987: 3 vd)**.

"Gök ile yer dağının ardında,

² Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı olarak adlandırılan metnin biri Ur kentinden diğer yedisi Nippur kentinden olmak üzere sekiz kopyası ortaya çıkarılmış olup 1910 - 1934 yılları arasında çevirileri yapılarak yayınlanmıştır.

An, Anunnakileri (ardıllarını) dölledi...

Bu anlatımdan yer ile göğün birbirinden ayrılmasından önceki olanlar hakkında da çıkarımlar yapmak mümkündür. Mezopotamya mitolojisinde evrenin yaratılışından önce her şeyi kaplayan ve NAM.MU olarak isimlendirilen bir deniz olduğuna inanılıyordu. Bu ilk deniz kavramı Yunan, Hellen ve hatta Roma mitolojisindeki Okeanos ya da Thetis'e kadar uzanmaktadır. Mezopotamya mitolojisindeki ilk denizden sonra HUR.SAG olarak isimlendirilen maddenin tamamını kapsayan kozmik dağ ortaya çıkmıştır. Bu dağın etekleri yer altı, zirvesi ise gökyüzü olarak düşünülmüştür. Gök ile yerin olduğu HUR.SAG dağının ardında yani onun oluşmasından çok önceleri Tanrı An, kendisinden sonra gelen diğer tanrıları var olmasının sebebi olarak görülmüştür. Çünkü gökte olan An erkek, yerde olan Ki ise dişi olarak tasavvur edilmiştir (**Livingstone, 1986: 74; George, 2003: 863; Finkel, 1997: 102**).

Mezopotamya mitolojisindeki evren algılayışı hakkında bilgiler edindiğimiz bir diğer anlatım "Kazmanın Yaratılışı" ismi verilen mitostur. Bu mitosun başlangıç kısmında yer ve göğün ayrılmasının Hava Tanrısı Enlil tarafından gerçekleştirildiği anlatılmaktadır (**Kramer, 1999: 102; Horowitz, 1998: 136; Maier, 1997: 97-98; Orlin, 2007: 136**).

*"Efendi, verdiği nimetlerin gerçek yaratıcı olan
Kararları değiştiremeyen efendi,
Topraktan ülkenin tohumunu filizlendiren Enlil,
Yerden göğü ayırmayı düşündü,
Gökten yeri ayırmayı düşündü,*

Bu anlatım, her şeyden önce tanrıların olduğunu sonrasında ilk denizin var edilmesini devamında madde ve zamanı kapsayan ilahi bir dağın oluşumunu ortaya koyan mitosların devamı niteliğinde olup ülkenin yani Mezopotamya şehir devletlerinin doğmasıyla yerin ve göğün birbirinden ayrılmasını Tanrı Enlil'e atfedilmesi bakımından önemlidir. Sümer dilinde gök manasında gelen "AN" ve yer manasına gelen "Kİ" birleşerek evren anlamına gelen AN.Kİ sözcüğünü oluşturması evren algılayışlarının temelinde yerin ve göğün olduğunu göstermektedir. Ayrıca evrenin varlığının insan için temel gerekçesi olan insanların bu dünyadan faydalandırılması da bu kısa metinde ortaya çıkmaktadır. Efendi olarak isimlendirilen Tanrı Enlil'in insanların yaşaması için gerekli nimetleri verdiği vurgulanmaktadır (**Horowitz, 1998: 223-244; Dalley, 2000: 290; Delaporte, 2013: 151; Sandars, 1971: 24 vd**).

Böylece, mitoslardan tanrıların her şeyden önce mevcudiyeti, NAM.MU adı verilen ilk denizin doğuşu veya kökenleri hakkında bilgi verilmeden sadece varlığı, HUR.SAG adı verilen mekanı ve zamanı içerisinde bulunduran dağın olduğu, tanrıların insan biçiminde ortaya çıkarak AN'ın göğü Kİ'nin yeri sahiplenerek erkek olan AN ile dişi olan Kİ'nin birleşiminden Hava Tanrısı Enlil'in doğduğunu ve sonrasında diğer tanrıların oluşumu hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

Dünya Merkezli Kozmolojideki Mezopotamya Etkileri

Günümüz insanları için oldukça basit ve sıradan bir bilgi olarak görülen dünyanın evrendeki yeri ve hareketleri aslında binlerce yıl boyunca insanoğlunun dünyayı algılayışını şekillendirmeye zorlayan bir problemler dizisi olmuştur. Gökyüzü altında yaşayan insanlar gündüzleri güneş, geceleri ise ay ve yıldızlar hakkında kendilerine sordukları soruları yanıtlayabilmek için bir sabit değişkene ihtiyaç duymuşlardır. Gökyüzünde hareket eden her şeyin aksine ayaklarının altındaki yeryüzü onlara daha sabit görünmüştür. Bu noktadan hareket ederek dünya merkezli bir evren anlayışı oluşturmaya başlamış olmalıdırlar. Bu anlayış binyıllar boyunca şekillendikten sonra ilk kez Yunan ve Hellenistik dönem düşünürleri tarafından sistematikleştirilmiştir.

Yer merkezli evren algılayışını ilk kez sistematikleştiren ise İslâm kaynaklarında Batlamyus olarak bilinen Claudius Ptolemaios olmuştur. Hipparkhos ve Eratostenes gibi döneminin önemli astronom ve coğrafyacıların görüş ve bulgularından faydalanan Ptolemaios mevcut saptamaları toplayıp sistemleştirerek yer merkezli evren modelini geliştirip dünyanın sabit ve hareketsiz olduğunu ispatlamak üzere gözlemlere ve hesaplamalara dayalı kanıtlar ileri sürmüştür (**Elsersawi, 2009: 11; Chapple, 2009: 4-5; Taub, 1993: 11; Munitz, 2008: 104-105**).

Ptolemaios, öncelikle dünyanın evrenin merkezi olduğunu kabul ederek gözle görülen Güneş, Ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn'nün dairesel bir hareketle dünyanın etrafında döndüğünü kabul etmiştir. Fakat yapılan gözlemleri daha doğru hale getirmek için dünyayı tam merkeze değil de biraz merkezin dışına yerleştirmiştir. Böylece Ptolemaios, Mezopotamya mitolojisinde bahsedilen yer ile gök ayrımını, yeri kendi başına diğer gök cisimlerinin tesirinden uzak ve onlardan ayrı bir konuma yerleştirerek yapmıştır. Ptolemaios sisteminde insanların yaşadığı yeryüzü, gökyüzündeki her şey için bir hareket noktası olarak düşünülmüş ve evren, dünyanın olduğu yer ile diğer her şeyin olduğu gök olarak iki parçaya ayrılmıştır. Mezopotamya mitolojisinde de evren diğer sistemleştirmelerin dışında yer ve gök olarak iki büyük parçaya ayrılmıştır. Ptolemaios, gökyüzünde yer alan nesnelere büyüklüklerinin ve uzaklıklarının farklı olduğunu bundan dolayı her birinin ışığının farklı parlaklıkla bize ulaştığını ileri sürmüştür. Ayrıca her gök cisminin gökyüzünde izlediği rotanın da farklı olması gerektiğini düşünmüştür. Bu noktadan hareket eden Ptolemaios, her gök cisminin farklı katmanlarda bulunup farklı dairesel rotalar izlediği sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Mezopotamya mitolojisinde tanrılar da kendilerine atfedilen ya da sahip olduğuna inanılan güce göre bağlantı kurulan gök cismi ile anılmıştır. Tanrıların bağlantılı görüldükleri gök cisimlerine göre de sıralanmış bir hiyerarşi ile tanrılar panteonunda sıralanmaktadır (*Seeds, 2011: 47; Kuhn, 2004: 41; Munitz, 2008: 105; Padamsee, 2002: 74*).

Ptolemaios'un ileri sürdüğü dairesel yörüngede hareket eden ve birbiri üzerine katmanlarda yer alan gök cisimlerinin yer aldığı evren algılayışı birçok dini anlayışa da yansımıştır. Birbiri üzerine tabakalanmış gökyüzü ya da gökyüzünün katmanları fikrinin ilk yazılı hale getirildiği Mezopotamya mitolojisinde ise tanrılar gökyüzünde kendilerine ayrılan yerlerde ikamet ettikleri gibi aralarındaki savaşlarda gökyüzünde geçmekteydi.

Hem Mezopotamya mitolojisinde hem de Ptolemaios'un yer merkezli evren anlayışının temelinde tanrılar bulunmaktaydı. Evrenin oluşumunu bir kaosun varlığına dayandırılarak Mezopotamya mitolojisinde Anu ve Enlil gibi tanrıların kendi arasındaki mücadele ile açıklanırken Ptolemaios tanrıların iradesinin bir sonucu olarak şekillendirilmiş bir evren olduğunu ileri sürmüştür. Bu noktada Ptolemaios'un geometri ve matematiksel hesaplamalar içeren sistemi daha seküler görünmesine rağmen tanrılar yer merkezli evren algılayışının dışına itilmemiş bunun yerine tanrıların iradesinin nasıl ortaya konulduğu matematiksel izahlarla anlaşılmaya çalışılmıştır. Yine de yıldız kayması gibi beklenmedik göksel olaylara tanrılarla ilgili yakıştırmalar yapılmıştır. Ptolemaios'un oluşturduğu sistem Ortaçağ'da Katolik kilisesi tarafından kutsal kitapta anlatılan evren anlayışına uygun olarak görülerek benimsenmiştir. Ptolemaios'un belirttiği sabit yıldızların dışına cennet ve cehennemi yerleştiren Katolik Hıristiyan rahipleri onun yer merkezli evren anlayışının kutsallığını artırmaya da çalışmışlardır (*Michaud, 2010: 11-12; Langford, 1992: 30 vd; Calle, 2009: 34; Clark, 2014: 45*).

Mezopotamya kökenli olup özellikle Asur ve Babil gökbilimcilerinin öncülük ettiği, yıldız kümelerini mitolojik ya da tanrısal karakterlere bağlanıp buna göre isimlendirilmesi ile oluşan astroloji düşüncesi yer merkezli evren algılayışına miras kalmıştır. Ptolemaios döneminin astronomi bilgileri ve sonrasında gelen astrologlar dünyanın çevresinde hareket eden gök cisimlerinin dünya ile yakından bir ilgisinin olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Ptolemaios döneminin evren algılayışının önemli bir aşamasını oluşturan astroloji tüm çağlar boyunca insanların gökyüzünde meydana gelen değişimleri gözleyip rutin değişimlerinin dışındaki gök hareketlerini iyi ve kötü olayların habercisi, insanların kaderlerini belirleyen işaretler olarak yorumlamalarına neden olmuştur. Bu yorumlamanın temelinde bir bütünün parçaları olarak görülen yer ile göğün birbirinin ayrılmaz parçası olarak görülmesi yatmaktadır. Yeryüzündeki insanların gökyüzüne bakarak kendi kaderlerini bilebileceği inancı ise Mezopotamya mitolojisindeki yer ve göğün bir bütün olup sonradan ayrıldığını anlatan mitoslara kadar uzanmaktadır (*Pedersen, 1993: 77 vd; Whitney, 2004: 170-171; Angelo, 2009: 158; Taub, 1993: 5; Thurston, 1996: 171*).

Mezopotamya mitoslarından başlayıp Asur ve Babilli gökbilimcilerinin tuttuğu kayıtlarda devam ederek Ptolemaios'a kadar ulaşan ve onun sistemleştirdiği yer merkezli evren algılayışı o dönem insanlarını kolayca ikna edebilecek basit izahatlar içermekteydi. Yer merkezli evren algılayışı havaya atılan taşın yere düşmesi gibi basit bir gösteriyle açıklanabilecek kadar

anlaşıldı. Ayrıca astronominin çıplak gözle görünenin ötesine geçememesi, insanların sahip olduğu benlik duygusundan dolayı herkesin bizzat kendisini evrenin merkezi olarak görmesi, gibi sebepler de bireysel olarak düşünmekten çok toplumsal olarak inanmayı seçen insanlara özellikle ruhban sınıfı mensuplarının bu anlayışı kolaylıkla kabul ettirmesine yol açıyordu. Bu sebeplerden dolayı binyıllar boyunca yer merkezli evren anlayışı yaşamaya devam etmiştir.

Ptolemaios'dan yaklaşık 1400 yıl sonra Kopernik güneşin sabit bir merkezde bulunarak dünyanın ve diğer gezegenlerin onun etrafında döndükleri bir evren anlayışını ileri sürmüştür. İlk dönemde çok fazla dikkat çekmeyen bu hipotez Kepler ve Galileo'nun çalışmalarıyla desteklenerek, Ptolemaios kozmolojisini yıkmış ve yerine Kopernik kozmolojisinin öne çıkmasına neden olmuştur. 1687 yılında Newton'un "Principia Mathematica Naturalis Causea" isimli kitabıyla da gök cisimlerinin uzayda ve dahası zamanda nasıl hareket ettikleri matematiksel olarak kanıtlanarak; tüm cisimlerin hareketini açıklayacak olan evrensel çekim yasası ispatlanmıştır. Son yüzyılda evren hakkındaki bilgilerimiz dünya dışına yerleştirilen teleskopların da yardımıyla inanılmaz şekilde değişmiştir. Bugün dünyanın ya da güneşin çok ötesinde Samanyolu galaksisinin bile evrenin merkezi olmadığını bilmekteyiz. Evrenin oluşumunun ise "Big Bang" adı verilen büyük bir patlama ile oluştuğunu astronomlar tarafından kabul edilmektedir (*Kuhn, 2004: 48-49; Sakolsky, 2004: 16 vd; Hainesworth, 2012: 72*).

Sonuç

İnsan, dünyaya geldiği andan itibaren sahip olduğu benlik duygusundan dolayı kendisini evrenin merkezi olarak algılama eğiliminde olmuştur. İstisnasız tüm insanlar yaşamları boyunca öncelikle bir ailenin, sonrasında da sosyalleşerek bir toplumun parçası olduğunu öğrenseler dahi evrendeki her şeyin kendisi için var olduğu düşüncesini terk edememiş ve edemeyecektir. Psikolojik bir saptama olan bu gerçek, kişilerin yaşantılarında ve dış dünya ile ilişkilerinde belirleyici bir rol oynamasının yanı sıra dünyayı anlamlandırmasının da temel hareket noktası olmaktadır. Yine de kendisini evrenin merkezi olarak gören insan, etrafındaki çevreyi de anlamak ve anlamlandırmak gayretini bir kenara bırakmamıştır. Tarihsel açıdan insanların tarım toplumuna geçene kadar dünya algılayışları ile ilgili varsayımlar, inançlar ve anlatılar geliştirmede son dönemlere kadar kabul görmekteydi. Fakat Göbeklitepe'nin ortaya çıkışıyla birlikte henüz avcı toplayıcı olan insanların bir araya gelerek taş tapınaklar inşa etmesi onların dünyayı sadece gördükleri gibi algılamadıkları, yaşayışlarına sembolik manalar vererek toplumsal bir evren algısı ve yaşayış sistemi oluşturmaya çalıştığını ortaya koymuştur.

Binyıllar boyunca kümülatif bilgi olarak biriken evren algılayışına dair görüşler ve buna bağlı olarak gelişen inançlar sonuçta mitolojik anlatılara dönüşerek ilk defa Mezopotamya'da yazıya geçirilmiştir. Kırık tablet parçalarından elde edilen mitolojik anlatımlar içerisinde hem evrenin ve insanın yaratılışına dair hem de evren algılayışına dair anlatımlar çıkarılabilmektedir. Bu anlatımlar Mezopotamya insanların yer merkezli bir evren algılayışına sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Fakat Mezopotamya düşünce sisteminde yer ile gök hiçbir zaman birbirinden ayrı düşünülmemiş birbirinin parçası ve tamamlayıcısı olarak tasavvur edilmiştir. Bunun ötesinde evrenin oluşunu bilimsel açıklamalara dayandırılmayarak doğrudan tanrıların iradesine bağlanmıştır. Tanrıların yeri ve göğü oluşturmasının ise kendileri arasındaki mücadele esnasında oluşan kaostan geldiği iddia edilerek insanların dünya üzerindeki hakimiyeti bir kenara atılmış evrenin düzeninin tanrılar tarafından idare edildiği ve insanın sadece bunu kabullenmesi gerektiği noktasına varılmıştır. Tanrıların isteğiyle var olan evren içerisinde yaşayan insanın etrafındakileri ancak tanrıların izin verdiği ölçüde değiştirebileceği ve oluşturulan düzene müdahale edemeyip sadece görebileceği mantığını temel alan evren anlayışı olağanüstü anlatımlar içeren mitolojik eserlerde anlatılmıştır. Kişinin kendisinin merkez olduğu evrenin yerine yeryüzünün merkez olduğu bir düşünüş tarzı sadece Mezopotamya ile sınırlı kalmamış binlerce yıl boyunca devam ederek M.S. ikinci yüzyılın son yarısında yaşamış olan Claudius Ptolemaios'un oluşturduğu evren modellemesine kadar ulaşmıştır.

Ptolemaios'un iç içe geçmiş değişmez saydam küreler şeklinde biçimlendirdiği evren algılayışı da Mezopotamya mitolojilerinde anlatıldığı gibi tanrısal bir güce dayalı olarak var olmuş ve tanrıların isteğine göre hareket etmekteydi. Fakat Ptolemaios Mezopotamya

astronomlarından farklı olarak bir düzen içerisinde hareket eden gök cisimlerinin nasıl düzenlendiğini anlamak için geometri ve matematiği kullanma yoluna gitmiştir. Mezopotamya'daki ruhban sınıfı mensuplarının yönetimleri altındaki insanlara kabullendirdiği "gökyüzünde olanlar tanrılara aittir ve insanlar onları anlayamaz" mantığının bir adım ötesine geçmiş ve gök cisimlerinin hareketlerini açıklamaya çalışmıştır. Ptolemaios'un oluşturduğu kozmoloji anlayışına kendi inanışları doğrultusunda eklemeler yapan Hıristiyan Katolik Kilisesi mensupları tarafından hararetle savunulan yer merkezli evren anlayışı Kopernik ve ardılları tarafından yıkılana kadar tek gerçek olarak kalmıştır.

Kaynakça

- Adams, R. M. (2007). *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*. Transaction Press.
- Alster, B.; Herman V. (1987). "Lahar and Asnan: Presentation and Analysis of a Sumerian Disputation". *Acta Sumerologica* 9, 1 – 43.
- Angelo, J. A. (2009). *Encyclopedia of Space and Astronomy*. Infobase Publishing.
- Armstrong, K. (2004). *A Short History Of Myth*. Canongate Books.
- Bailkey, N. (1967). Early Mesopotamian Constitutional Development. *The American Historical Review*, 1211-1236.
- Bertman, S. (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press.
- Black, J.; Anthony G. (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. University of Texas Press.
- Bonnefoy, Y.; Doniger, W. (1993). *Asian Mythologies*. University of Chicago Press.
- Bottéro, J.; Herrenschildt, C. (2000). *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*. University of Chicago Press.
- Bulliet, R.; Crossley P. (2001). *The Earth and Its Peoples: A Global History*. Wadsworth Publishing.
- Calle, C. I. (2009). *The Universe--Order Without Design*. Prometheus Books.
- Campbell, J. (1959). "The Historical Development Of Mythology". *Daedalus*, 88/2, 232-254.
- Chaple, G. F. (2009). *Guide to the Universe: Outer Planets*. Greenwood Press.
- Clark, K. J. (2014). *Religion and the Sciences of Origins: Historical and Contemporary Discussions*. Macmillan Publishing.
- Covensky, M. (1966). *The Ancient Near Eastern Tradition*. Harper & Row.
- Crawford, H. (2004). *Sumer and the Sumerians*. Cambridge University Press.
- Croucher, K. (2012). *Death and Dying in the Neolithic Near East*. Oxford University Press.
- Curry, A. (2012). "Seeking the Roots of Ritual". *AAAS*, 319, 278 – 280.
- Dalley, S. (2000). *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford University Press.
- Delaporte, L. (2013). *Mesopotamia*. Routledge.
- Diakonoff, I. M. (1991). *Early Antiquity*. University of Chicago Press.
- Dietrich, O. & Heun M. (2012). "The Role Of Cult And Feasting in The Emergence Of Neolithic Communities. New Evidence from Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey", *Antiquity*, 86 / 333, 674 – 695.
- Ellis, R. (2012). *Jesus, King of Edessa: The Biblical Jesus Discovered in The Historical Record*. Edfu Books.
- Elsersawi, A. (2009). *The Atom and the Universe: Theories and Facts Unfold*. Xlibris Press.
- Emery, N. & Clayton, N. (2008). *Social Intelligence: from Brain to Culture*. Oxford University Press.
- Erhat, A. (1978). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Fellows, W. J. (1979). *Religions East and West*. Holt, Rinehart, and Winston.
- Finkel, I. L. & M. J. Geller (1997). *Sumerian Gods and Their Representations*. Styx Publishers.
- Gadotti, A. (2014). *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*. Walter de Gruyter Publishers.
- George, A. R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition And Cuneiform Texts*. Oxford University Press.
- Goff, B. L. (1963). *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*. Yale University Press.

- Goody, J. (1986). *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge University Press.
- Grinin, L.; Carneiro, R. (2004). *The Early State, Its Alternatives and Analogues*. Uchitel Publishing.
- Guthrie, R. D. (2006). *The Nature of Paleolithic Art*. University Of Chicago Press.
- Hainesworth, D. (2012). *Understanding the Properties and Behavior of the Cosmos*. Author House Publishing.
- Harris, S. L.; Platzner, G. (2001). *Classical Mythology: Images and Insights*. McGraw-Hill Press.
- Haviland, W.; Walrath, D. (2013). *Evolution and Prehistory: The Human Challenge*. Cengage Learning.
- Heidel, A. (1949). *Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. University of Chicago Press.
- Hetherington, N. S. (1993). *Cosmology: Historical, Literary, Philosophical, Religious and Scientific Perspectives*. CRC Press.
- Hooke, S. H. (2013). *Middle Eastern Mythology*. Dover Publications.
- Horowitz, W. (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography*. Eisenbrauns.
- Jackson, D. P. (2012). *Gilgamiş Destanı*. Arkadaş Yayınları.
- Jager, B. (2001). "The Birth Of Poetry And The Creation Of A Human World: An Exploration of the Epic of Gilgamesh". *Journal of Phenomenological Psychology*, 32 /2, 131-154.
- James, E. O. (1970). *Creation and Cosmology: A Historical and Comparative Inquiry*. Brill Publishing.
- Kramer, S. N. (1963). *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. University of Chicago Press.
- Kramer, S. N. (1972). *Sumerian Mythology*. University of Pennsylvania Press.
- Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*. Kabalıcı Yayınları.
- Kuhn, K. F.; Koupelis, T. (2004). *In Quest of the Universe*. Jones & Bartlett Learning.
- Laneri, N. (2015). *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*. Oxbow Books.
- Langford, J. J. (1992). *Galileo, Science, and the Church*. University of Michigan Press.
- Leeming, D. A. (2009). *Creation Myths of the World I-II*. Abc-Clio Publishing.
- Leick, G. (1998). *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. Routledge Publishing.
- Leick, G. (2008). "Sexuality and religion in Mesopotamia." *Religion Compass* 2 / 2, 119-133.
- Lewis-Williams, J. D. (2009). *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*. Thames & Hudson Press.
- Livingstone, A. (1986). *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*. Eisenbrauns.
- Lockard, C. A. (2011). *Societies, Networks, and Transitions: A Global History to 1500*. Cengage Learning.
- Maden, S. (2015). *Gilgamiş Destanı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Maier, J. R. (1997). *Gilgamesh: a Reader*. Bolchazy-Carducci Publishers.
- Matthews, R. (2003). *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. Routledge Publishing.
- Matthews, R.; Gambino, E. (2001). *Myths and Civilization of the Ancient Mesopotamians*. Peter Bedrick Books.
- Michaud, M. (2010). *Contact With Alien Civilizations: Our Hopes And Fears About Encountering Extraterrestrials*. Springer Science & Business Media.
- Mieroop, M. V (1999). *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford University Press.
- Mircea, E. (1996). "The Prestige of the Cosmogonic Myth". Philosophy, Religious Studies, and Myth Editör: R. A. Segal. Routledge Publishing.
- Mithen, S. J. (1998). *The Prehistory of the Mind a Search for the Origins of Art, Religion and Science*. W&N Press.
- Montgomery, D. R. (2007). *Dirt: The Erosion of Civilizations*. University of California Press.
- Monti, D. J.; Borer, I. L. (2014). *Urban People and Places: The Sociology of Cities, Suburbs, and Towns*. Sage Publications.
- Munitz, M. K. (2008). *Theories of the Universe*. Simon and Schuster.
- Orlin, L. L. (2007). *Life and Thought in the Ancient Near East*. University of Michigan Press.

- Padamsee, H. S. (2002). *Unifying the Universe: The Physics of Heaven and Earth*. CRC Press.
- Palmer, M. (2002). *World Religions*. Barnes & Noble Books.
- Pedersen, O. (1993). *Early Physics and Astronomy: a Historical Introduction*. Cambridge University Press.
- Pekşen, O. (2016). "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, 8/2, 55-68.
- Pollock, S. (1999). *Ancient Mesopotamia: The Eden That Never Was*. Cambridge University Press.
- Postgate, N. (1992). *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. Taylor & Francis Publishing.
- Potts, D. T. (2012). *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*. John Wiley & Sons.
- Roscoe, W. (1996). "Priests of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", *History of Religions*, 35 / 3, 195-230.
- Sagona, A. (2006). *The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam*. Macmillan Education Publications.
- Sakolsky, J. (2004). *Copernicus and Modern Astronomy*. Rosen Publishing.
- Sandars, N. K. (1971). *Poems of Heaven and Hell from Ancient Mesopotamia*. Penguin Classics.
- Sanderson, S. K. (1999). *Social Transformations: A General Theory of Historical Development*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Sassoon, J. (1993). *From Sumer to Jerusalem: The Forbidden Hypothesis*. Intellect Press.
- Schmidt, K. (2000). "Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East", *Tuba-Ar*, 3, 1-14.
- Schmidt, K. (2005). "Ritual Centers' and the Neolithisation of Upper Mesopotamia", *Neo-Lithics, Dialogue on the Early Neolithic Origin of Ritual Centers*, 2 / 5, 13-21.
- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı: Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*. Çeviren: Rüstem Aslan. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Seeds, M.; Dana B. (2011). *Universe: Solar System, Stars, and Galaxies*. Brooks Cole Publishing.
- Snell, D. C. (2005). *A Companion to the Ancient Near East*. John Wiley & Sons Press.
- Somervill, B. A. (2009). *Empires of Ancient Mesopotamia*. Infobase Publishing.
- Stambovsky, P. (1996). *Myth and the Limits of Reason*. Rodopi Bv Editions.
- Stone, E. C.; Zimansky, P. (2004). *The Anatomy of a Mesopotamian City: Survey and Soundings at Mashkan-shapir*. Eisenbrauns Press.
- Taracha, P. (2009). *Religions of Second Millennium Anatolia*. Otto Harrassowitz.
- Taub, L. C. (1993). *Ptolemy's Universe: The Natural Philosophical and Ethical Foundations of Ptolemy's Astronomy*. Open Court.
- Thurston, H. (1996). *Early Astronomy*. Springer Science & Business Media.
- Tigay, J. H. (1982). *The Evolution of the Gilgamesh Epic*. Bolchazy-Carducci Publishers.
- Walton, J. (2006). *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament*. Baker Academic.
- Whitley, D. S. (2008). *Cave Paintings and the Human Spirit: The Origin of Creativity and Belief*. Prometheus Books.
- Whitney, E. (2004). *Medieval Science and Technology*. Greenwood Publishing.
- Wildwood, G. (2010). *Ancient Mesopotamia Civilization*. Rosen Publishing.
- Yoffee, N.; G. L. Cowgill, (2003). *The Collapse of Ancient States and Civilizations*. University of Arizona Press.